

CZIBERE IBOLYA

*Az agrárszegénységben élő nők Magyarországon
a XIX. század második felében*

Bevezetés

A nők helyzetét bemutató korabeli irodalmaknak csupán elenyésző hányada foglalkozik a szegénységben élő nőekkel. Ez a társadalmi csoport a magyarországi nőtörténetírásnak sohasem volt a fókuszában, legtöbbször csupán utalások formájában, mintegy mellékesen említve jelent meg egy-egy műben. Ezen művek jó része is inkább kissé romantikus, elsősorban a paraszti kultúrába ágyazott életmódleírás. Kiss Lajos 1955-ben kiadott *A szegény emberek élete* c. munkájában meg is jegyzi, hogy „az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is. [...] Ami fennmaradt, azt is inkább főúri környezetből, nagyasszonyok életéből jegyezték fel; az egyszerű »pórnép« asszonyainak életmódjáról alig van adatunk. Ez pedig feltűnő és sajnálatos.” (Kiss 1955: 275)

A magyar falvak népessége a jobbágyfelszabadítás előtt, a feudális kötöttségek időszakában sem volt egységes, hiszen vagyoni különbségek, foglalkozási eltérések alakították ki csoportjaikat, amelyhez még jelentős vallási és korosztálybeli különbségek is járultak. Az ipari forradalom előtt és főként a rendi társadalmakban a családok többsége reprezentációs és termelési egységet alkotott (Somlai 1986). A nemi és életkori szerepekre vonatkozó kulturális értelmezések nem a saját értékeket és normákat fejezték ki, hanem a közösség értékeit és normáit, amelyek magától értetődőként és megmásíthatatlanként hivatkoztak a természetre, amely ezt kialakította. Annak gondolatát, hogy pl. egy férfi és egy nő kapcsolatának természetes állapota milyen, Magyarországon leginkább a polgárosodás folyamán kezdték vitatni és felvilágosult érvként használni a vallás vagy a hagyományok ellen. Addig azonban „a szociabilitás feltétele a születés révén nyert státus, illetve a főként valláserkölcs, szokásrendi szempontok alapján szabályozott és ellenőrzött nemi, életkori, családi szerepek elfogadása volt. A közösség felügyelete így jelentette évszázadokig a normák érvényességének zálogát, s nemcsak azért, mert a rendbontókkal szemben kikényszerítette azt, hanem azért is, mert a szerepek értelmezését e felügyeleti funkcióval látta el.” (Somlai 1986: 62.)

Asszonyélet a jobbágyszabadítás után – nők a szegényparasztságban

A XIX. század második felének asszonyai már az 1848-as forradalom és a jobbágyszabadítás utáni időszakban éltek, de számukra a jobbágyszabályok törvényei és hagyományai csak formálisan szűntek meg, ténylegesen még hosszú időn keresztül fennmaradtak, „sorsuk még hosszú századok alatti elnyomás embertelen viszonyait és talán egy évezred előtti életforma lappangó emlékeit példázzák az utódoknak” (Morvay 1981: 8). A jobbágyszabadítást követően a magyar társadalom legnépesebb csoportját az agrárproletárok alkották, akik két nagyobb csoportból tevődtek össze, a gazdasági cselédségből és a napszámosokból. Ide sorolódnak a minimális földbirtokkal rendelkező családok is, akiknek a mindennapi megélhetése függött attól, hogy sikerül-e kicsinyke földjüket megfelelően művelni. Körükben találjuk a korszak legszegényebb családjait, ennek okán legszegényebb nőit is. Életük rendkívül sajátos, egyben tökéletesen uniformizált élet volt, a társadalmi viszonyok által kijelölt útról a szegény sorsú lányoknak és asszonyoknak nem volt esélyük letérni. Mindezek garanciájaként szolgáltak a kialakult és az egész paraszti társadalomban érvényesülő nemi szerepekhez kötődő magatartásminták is. Hogy mit tartottak ideálisnak e szerepekben, az mindenekelőtt a munkamegosztásban és a hatalommegosztásban elfoglalt helyük függvénye volt, és mindig a társadalmi sztereotípiákban fejeződött ki. A paraszti társadalmak struktúrájának egyik legfontosabb alapvonása éppen az volt, hogy a nemek elkülönült, aszimmetrikus és hierarchikus kapcsolatban álltak. Ez a kulturális alapú megkülönböztetés és elkülönítés azt eredményezte, hogy a két nem szinte külön szférában mozgott. Pápay (1989) úgy vélekedik, hogy egy ilyen közegben minden tevékenységnek és minden erénynek szimbolikus értéke volt, amely azért játszott fontos szerepet, mert ezen a szimbolikán keresztül nyilvánították férfiasnak vagy nőiesnek az egyes elemek. Mivel ezek legtöbbször nemhez kötődött, ezért megvalósulása is egyfajta erkölcsi szereposztásban történt, ezt pedig nem más tartotta fenn hosszú időn keresztül, mint a rendkívül merev munka- és hatalommegosztás.

Elvárt férfi magatartásminták a magyar paraszti kultúrában

A paraszti társadalom közegében a férfiak privát szférájában történő megítélésének alapját az adta, hogy mennyire tudtak eleget tenni a családjaikkal szembeni eltartási kötelezettségeiknek, valamint, hogy családfői szerepeiken keresztül milyen szintű tekintélyt teremtettek maguknak a közösségekben. Minden férfi számára sarkalatos kérdés volt, hogy a családfői tekintélynek mennyire tud érvényt szerezni a család irányításán keresztül, mind gazdasági, mind morális értelemben. A feladatkioldások, a családon belüli szigorú fegyelemtartás, az utasítások mind mind ezt a célt szolgálták. Elsődleges kérdés volt tehát hatalmuk legitimizálása, főként feleségeikre irányulóan, ha kellett, fizikai szankciók alkalmazásával is. Ez nemcsak jog, de kötelezettség is volt számukra, ha nem kívánták a helyi közösség lenézett férfijei közé tartozni. Ez maguknak a nőknek is érdekük volt, hiszen a külvilág a férjén keresztül ítélte meg a családot, helyezte el egy szimbolikus hierarchiában, ezért ők is mindent megtettek, hogy a nyilvánosság előtt vigyázzanak társuk tekintélyére, láttassák mindenki számára

annak legitim hatalmát (Szentí 1985). Bár a férfiak tekintélyének alapja a családban gyakorolt hatalom volt, presztízszük a közösségben csak akkor teljesedhetett ki, ha mindezt a nyilvános szférában is érvényesíteni tudták. Mivel csak ők képviselheték családjaikat a nyilvánosság előtt, a férfiak presztízse az egész családjukat érintette (Molnárné 1988). Ezért is hatott rendkívül kedvezőtlenül e tekintélyükre, ha a közösség bármilyen gyengeséget vélt felfedezni bennük. Ennek legszembetűnőbb formája a fizikai testfelépítés volt, hiszen e korai időszakokban a mezőgazdasági munkákat kizárólag a nyers erőre építve végezték, fontos volt tehát a fizikai erő megléte. De nem kizárólag ezen múltott a tekintély megítélése, mert az erő a férfi magatartásmintában több volt a fizikai erőnél. Egy férfi számára a betegség legyőzése is erő kérdése volt, ezért sem gyógyszer, sem orvos szóba sem jöhetett, sőt a betegség miatti gyengeséget és fájdalmat is tilos volt kimutatni. Ugyancsak gyengeségnek minősült az érzelmek kimutatása is részükről, különösen a sírás, ha más is látta. Szintén férfiatlannak számított a kényelemre vagy az önkíméletre való törekvés, így sok családban még vetett ágyban sem akartak aludni. A bizonyos mérték fölötti vallásgyakorlás sem számított férfiasnak, ezért nagyon vigyáztak, hogy ne tűnjék gyakorinak templomba járásuk vagy segítségért történő fohászkodásuk. A férfiaknak ki kellett magukban fejleszteniük egy rendkívül erős önérvényesítési képességet is annak érdekében, hogy presztízszük a nyilvános szférában kiteljesedhessék. Ehhez elengedhetetlen eszköz volt a kommunikációs képesség, a beszéd is, amely szintén egyfajta viselkedés, és amelynek jelentőségét az adta, hogy ez alapján dőlt el a presztízsrangsor a férfitársadalomban. Ez nem jelentette azt, hogy szabad volt túlságosan bőbeszédűnek lenni, mert az a férfi már fecsegőnek számított, de a túlzott csöndesség is társadalmi hátrányt jelentett, és ezzel együtt vagy mogorvának és magának valónak, vagy egyszerűen butának titulálták az illetőt. Ugyancsak hátrány volt abból a szempontból is, hogy aki nem tudott megfelelően kommunikálni, az igazát sem tudta érvényre juttatni a többiekkel szemben, ami gyakran azzal vált egyenértékűvé, hogy nincs igaza. Az önérvényesítés képessége elképzelhetetlen volt az önbizalmon alapuló önbecsülés nélkül, márpedig, ahogy a hivatkozott néprajzi gyűjteményekben is olvashatjuk, e nélkül egy férfi társadalmi értelemben eleve kudarca volt ítéve.

Az önbecsülés szinten tartásának, táplálásának megvoltak a kulturálisan jóváhagyott technikái, mint pl. önmaga helyett a körülmények hibáztatása, a kudarc be nem ismerése, az öndicséret, a kedvező helyzetek társadalmi értelemben vett kihasználása és a kedvezőtlenek elkerülése (Győri 1975). Ebből kifolyólag számukra tévedni tilos volt, a kudarc nevetségessé tett, ezért ha bekövetkezett, nem volt szabad beismerni, inkább el kellett titkolni. Az öndicséret pedig egy bevált tekintélynövelő technika volt, amely a megfelelő énkép tevőleges alakítására szolgált. Mivel a férfiszerep állandó megmértetést jelentett, egy férfinak ki kellett használnia minden olyan lehetőséget, amelyben magát másokkal szemben kedvező helyzetben tüntethette fel. Ugyancsak ezt a célt szolgálta az is, hogy nem volt szégyen kijátszani vagy becsapni valakit, de becsapottnak lenni már igen.

A férfiak egymás közötti burkolt versengéséhez nyilvánosságra volt szükség, amelyet leginkább a kocsmák és a templomok testesítettek meg. A korabeli leírások szerint a férfiak

nyilvános életének fontos „arénájaként” funkcionált a kocsmabeli közös ivás. Minden ivás egyben alkalom volt a megmérettetésre is, ezért volt fontos egyrészt a részvétel, másrészt a jó szereplés (Szabó 1955). Ennek elsőszámú feltétele volt, hogy egy férfi bírjon inni. A könnyen lerészegedő férfi szintén gyengének bizonyult, az igazi férfiideál a jól mulató és az ivást bíró férfi volt. Akik nem jártak kocsmába, azokat gúnyos megjegyzésekkel illették, fősvénynek titulálták, akik azért nem járnak a férfiak közé, hogy nehegy fizetniük kelljen. Az italmeghívásnak igen fontos szerep jutott, hiszen alkalom volt a nagyvonalú, lekötelező gesztusok tételére, ezzel a presztízs növelésére. Ráadásul jelentőségét az is növelte, hogy kiegyensúlyozta a férfiak között zajló versengést azzal, hogy az egyenlőség látszatát keltette. Ez a hagyományos férfi magatartásminta, mint modell, a polgárosodási folyamatokkal sokat változott, de a férfiak viselkedésformáira még sokáig jelentős befolyással bírt.

Elvárt női magatartásminták a magyar paraszti kultúrában

Ebben az időszakban a női szerepek a férfiszerepekhez képest kerültek meghatározásra. A két nem közötti munkamegosztás az élet minden tevékenységére kiterjedt, így arra is, hogy a férfiak elsősorban „kifelé” reprezentáltak, a nők pedig a család társadalmi kapcsolatait ápták a szomszédokkal és a rokoni közösségekben, számon tartva szívességeket, gyermekszülést, halált, betegséget stb. Tevékenységük jelentős részét a házi és ház körüli munkák mennyisége és üteme határozta meg. Ehhez kapcsolódott számos értékítélet is, amely egy szinte önhajszoló szorgalomeshelyben testesedett meg, és amely a férjes asszonyok számára folytonos tevékenykedést írt elő, nem engedélyezve semmilyen látványos pihenést (Juhász 1976). De nem volt elég, ha szorgalmas volt, ezt mások számára is láthatóvá és nyilvánvalóvá kellett tenni, ezért még vendégségbe sem ment úgy senki, hogy ne vitt volna magával egy kis munkát (pl. varrnivalót). A szorgalomnak fáradhatatlansággal kellett párosulnia, ezért, hasonlóan, mint a férfiaknál, fontos volt a kiváló fizikai állóképesség. Ebből fakadóan a betegség az asszonyoknál is megengedhetetlennek számított, orvoshoz menni a gyengeség jele volt.

Ellentétes viszont annak az erénynek a megítélése, amely a pénz és az egyéb javak megszerzése utáni beosztásról volt hivatva gondoskodni. Bemutattuk, hogy a családban mindig a családfő dolga megszerezni a családtagok számára szükséges javakat, az asszonyé pedig ezek megfelelő beosztása volt. Ehhez kapcsolódóan a másik női értéket a takarékoság jelentette, amely rendkívül mélyen beépült a magatartásmintákba. Ezen feladat számtalanszor konfrontálódott azzal a férfiaktól elvárt viselkedési sémával, hogy bőkezű gesztusokat tegyenek (a család nevében is) annak érdekében, hogy a közösség ne bélyegezze őket fukarnak, míg az asszonyoktól (szintén a család érdekében) takarékoskodást vártak el. Vagyis az, hogy a férfiaknak a kifelé nagyvonalú, a nőknek pedig a befelé takarékos egymásnak ellentétes szerepét kellett felvállalniuk, számtalan konfliktust eredményezett kettejük között ezen érdekek érvényesítése mentén.

Mint ahogyan a férfiak számára is rendkívül fontos volt a presztízs abban a környezetben, amelyben mozogtak (nyilvános szféra), ugyanolyan fontossá vált a nők

számára is ennek fenntartása, azzal a különbséggel, hogy számukra ennek szférája a család volt. A háztartás teljes mértékben a nők kontrollja alá tartozott, így ebben a házon belüli világban viszonylag nagy önállósággal rendelkeztek és formális hatalmat gyakorolhattak. Maguk a férfiak is nagyfokú önállóságot vártak el tőlük, igaz, ebben szerepet játszott az is, hogy az általuk nőiesnek ítélt feladatok közelébe sem szerettek volna jutni, és nem szerették volna, hogy akár csak csekély közüik is legyen az asszonyi munkához, félve attól, hogy tekintélyük csorbát szenved, és egyben elhárítva maguktól annak gondját, hogy a szinte semmiből hogyan lehet megoldani pl. a másnapi leves megfőzését.

A férfiaknak tehát rendkívül fontos feladata volt a család presztízsének kiépítése, az asszonyoké viszont annak megóvása és a negatívumok távoltartása. Nagyfokú önuralommal kellett rendelkezniük annak érdekében, hogy szó nélkül el tudják viselni a mindennapok nehézségeit, saját problémáikat és a családjukét pedig úgy kellett megoldaniuk, hogy a család ne kerüljön a „falu szájára”. Ennek része volt az is, hogy férjeik hibáit, esetleges hűtlenségét is titkolniuk kellett, különben „szó érte” a családot, ezen keresztül pedig a férj tekintélyét és presztízsét (Széman 1986). A hírnév megóvása mellett a család összetartását is tőlük várták, melynek egyik sarkalatos kérdése volt, hogy az asszonyok közötti barátságok nem fértek össze eme kötelezettséggel, vagyis külső kapcsolataik ilyen szinten is megszűntek létezni abban a pillanatban, mihelyst férjhez mentek. Ezzel az a lehetőség is eltűnt az életükből, hogy a családi körön kívül lezajlott bizalmas beszélgetések során támogatásra és megértésre találjanak gondjaik közepette.

Az asszony családon belüli szerepei közül a legtöbb norma a férjjel való kapcsolat szabályozta. Mivel a férfiak presztízse rendkívüli módon függött attól, hogy – főleg feleségükkel szemben – mennyire tudtak érvényt szerezni hatalmuknak a családban, az asszonyok viselkedésében minden olyan jelenséget helytelenítettek, amely akár közvetve is veszélyeztette azt. Ebből következően tulajdonképpen a férjnek nem úgy kellett megkapnia a tiszteletet feleségétől, mint egy személyében kiváló embernek, hanem mint a család fejének. A férjjel szembeni tisztelet az olyan szimbolikus gesztusokban is kifejeződésre kellett hogy jusson, mint pl. a férfiak kiszolgálása. Az asszony, aki leginkább csak úgy szolgálhatta ki az asztalnál férjét, hogy maga nem ült le és állva evett, akit ráadásul mindig meleg étellel kellett várnia, kénytelen volt gyermekei előtt is a férjének adni a legfinomabb falatokat, és csupán a maradékot szétosztani közöttük, és elfogadni, ha neki már csak alig vagy egyáltalán nem jutott az ételből. Az engedelmesség normája (a korabeli egyházi tanok ígéivel megtámogatva) az alá-fölérendeltség, az úr-szolga viszony egyik legtipikusabb értéke volt, hirdelve, hogy az asszonyi állapot nem más, mint az engedelmesség állapota, ezért igen nagy megdöbbenést váltott ki, amikor néha-néha egy-egy nő fellázadt sorsa ellen és engedetlennek bizonyult férje iránt.

Épp ezen engedelmességi normák miatt nem tehették meg azt sem, hogy visszautasítsák férjük szexuális közeledését. Amikor és ahogyan a férj kívánta, annak akkor és úgy kellett megtörténnie, különben a nők megsértették férjeiket, aminek komoly következményei (fizikai bántalmazás, egyházi bepanaszolás stb.) lehettek. Ugyancsak fontos erény volt egy nő számára a türelem és a hallgatni tudás is.

Mindkettő alárendelt szerepét erősítette a hétköznapiakban. Tűrnie kellett mindent, ami vele történt férjhezmenetele után, mint például a veréseket, amelyeket már kisebb vétségek miatt is megkapott. De ugyanez mondható el a férfiek alkoholizálásával kapcsolatban is. A hallgatni tudás tulajdonképpen a türelem egyik eleme volt, amely arra kényszerítette a nőket, hogy a házi béke érdekében ne feleljenek vissza, ne tiltakozzanak, és ne perlekedjenek férjeikkel.

Az egyik legfontosabb elvárás a férj tekintélye szempontjából az volt, hogy az asszonyok idegenek előtt adják meg férjeiknek a tiszteletet. Ez például olyan formális viselkedésvárásokban kellett, hogy kifejeződjék, hogy például az utcán a férfi menjen elől, az asszony csak utána, vagy ha vendégségbe mennek, mindig a férj lépjen be először, vagy hogy egy nő sose figyelmeztesse a férjét, hogy ne igyon többet, stb. (Balázs Kovács 1980). Azt mondhatjuk, hogy mindezek és még egyéb itt le nem írt elvárások, szokások, amelyek a nőket és a férfiakat egyaránt érintették, egyfajta – a társadalom által ideálisnak tartott – erkölcsi szereposztást alakítottak ki közöttük, amelyek egyszersmind a női alávetettség biztosítékai is voltak.

„Letűnt idők sokat szenvedő, keveset örvendező és csöndes heroizmussal küszködő parasztasszonyai”¹

A korábbiakból kiindulva joggal jelenthetjük ki, hogy a szegénységben élő parasztasszonyok körülményeit, alávetettségét társadalmilag konstruált szerepeik alakították, melyet mi sem bizonyít jobban, mint hogy bármely földrajzi környezetben is éltek, a rájuk vonatkozó értékek és normák feltűnően hasonlatosak voltak (az eltérő helyi sajátosságok ellenére is). Ez azt jelenti, hogy szegénységbe szocializálásuk azonos felfogásban és sémában zajlott. Másodrendűségük és hátrányos helyzetük okait Kiss Lajos (1955) biológiai, erkölcsi és társadalmi szempontok szerint értelmezte² – utalva ezzel egyrészt a nők gyengébb fizikumára, melynek következtében nem voltak alkalmasak olyan nehéz fizikai munkák végzésére, mint a férfiak, másrészt hivatkozva arra, hogy gyermeklányként a nevelésük is több problémával járt, mert a családoknak jobban kellett félteniük őket, mint a fiúkat (hiszen csak addig volt értékük, amíg szüzek), harmadrészt pedig a családok számára sokkal nagyobb anyagi megterhelést is jelentettek, mert hosszú éveken keresztül kellett takarékoskodniuk a sikeres kiházasítás érdekében. Ugyanakkor a lányok a megkeresett jövedelmeiket magukra költötték, hiszen nekik is hozzá kellett járulniuk saját hozományukhoz, míg a fiúk hazaadták a keresetüket, közvetlenül segítve ezzel családjukat. Ráadásul a fiú ott is maradt a családjában vagy annak közelében, és további munkaerőt biztosított a család számára azzal, hogy magához vette feleségét, és gyermekeket nemzett. A lányok viszont elhagyták a szülői házat, és a továbbiakban valaki másnak, idegeneknek hajtottak

¹ Morvay (1981: 210)

² Kiss Lajos a hódmezővásárhelyi szegényparaszti létben élő nők helyzetét dolgozta fel, de feltárásait relevánsnak értékelte az egész nagyalföldi térségre is. Kutatásai az 1848–1914 közötti időszakot ölelik fel.

hasznát munkájukkal. Mindennek ellenére a szerző mégis úgy értékeli, hogy a szegény családok tényleges összetartói, központi személyiségei az asszonyok voltak, akik nélkül nem volt elképzelhető a családi élet. Hozzáteesszük, hogy ez a korabeli szerepelvárások, értékek és normák ismeretében nem is történhetett volna másként. Ugyanakkor figyelemre méltó a szerző azon megjegyzése, hogy a nő „a nehéz, gyakran férfi erőt is próbára tevő munkákból is derekasan kiveszi részét, túlzás nélkül mondható, hogy a család fenntartásáért folytatott küzdelemben többoldalú munkát végez, mint a férfi ” (Kiss 1955: 276).

A paraszti háztartásokban rendkívül szigorú, kor és nem szerinti tevékenység és munkamegosztás működött. Függetlenül attól, hogy rendkívül zárt közösséget alkottak, és hogy körükben a munka és az otthon, a munka és a szabadidő, a családi élet és a magánélet egybeesett vagy szorosan egymáshoz kapcsolódott, feladataik és szerepeik mégis nagyon pontosan elhatárolódtak. Mindenki már gyermekora óta tanulta hagyományos tevékenységeit, szerepeit. A tradicionális család és háztartás szerep- és tevékenységmegosztása egyúttal a csoporton belüli belső hatalmi struktúrát is jelentette. Kulcspozícióban a tekintélyt képviselő, a legfőbb döntéshozó, a gazda helyezkedett el, alatta közvetlenül egyfajta segítői, tanácsadói poszton pedig a gazdasszony. A család vezetője, a gazda a család minden anyagi javával korlátlanul rendelkezett, ugyanígy a földön és a házikertben termelt mindenféle terménnyel is. Kézben tartotta a családi élet irányítását is, így a vagyoni szempontok messzemenő figyelembevételével határozta meg, hogy fiai kit vegyenek feleségül, lányai kihez menjenek férjhez. A családon belül joga volt bárkit megszidni, sőt, akár meg is ütni. Saját feladatának tekintette a fiúgyerekek munkába és más ismeretekbe történő bevezetését, de a lánygyerekek nevelésével az apa nem sokat törődött, ez elsősorban az anya dolga volt. A férfi képviselte a családot a különböző megbeszéléseken, összejöveteleken, a templomban a többi gazdával együtt ült, ahol a családban öröklődő hely illette meg. A vásárban az eladásra szánt árut mindig ő értékesítette, és ő is vásárolt. A gazda éppen azért, mert a világban, emberek és hivatalok körül többet forgolódott, a család legszélesebb ismeretekkel rendelkező tagja volt.

Nem így a felesége, aki a gazdasszonyi szerepet töltötte be, és aki teljes mértékben férjétől függött. Legfőbb feladata az volt, hogy lányaival és menyével a házbeli és a ház körüli munkákat elvégezze. Ő képviselte a család asszonyai körében a férje tekintélyét, közvetítette akaratát és parancsait (Balassa–Ortutay 1979). A paraszti családokban fellelhető női alávetettség, mint korábban már jeleztük, számos szimbólumon keresztül érvényesült, ezek közé tartozott az egyik legfontosabb esemény, a táplálkozás rendje is. A jellemző kép szinte minden ezt bemutató leírásban arról szól, hogy az asztalhoz csak a férfiak ülhettek le, a nők pedig velük szemben csak állva kanalazhattak, vagy ha sokan voltak, akkor az asszonyok csak a férfiak mögött állva nyújthatták kanalukat a közös tálba. Morvay (1981) azt a jelenséget is leírta, hogy a legjobb, legfinomabb falatok mindig a férfiaknak jártak, ők szedték ki a hús kövérjét és a baromfi húsosabb részeit, az asszonyok és a gyerekek pedig azt ették, amit a férfiak meghagytak. Ugyanezt írja le Balassa és Ortutay is, akik azt hangsúlyozták, hogy voltak olyan vidékek, ahol az asszonyok addig nem is foghattak az étkezéshez, amíg a

férfiak be nem fejezték. Ekkor adhattak először a gyerekeknek, majd, ha még maradt, maguknak is szedhettek. Általában nem is az asztalnál foglaltak helyet, hanem kisszéken vagy küszöbön ülve, a térdükön fogyasztották el az ételt. Aszályos vagy rossz termésű évben nem jutott mindenkinek elég étel, ezért ilyenkor, ahogy a szerző fogalmaz, egymás elől kapdosták az ételt, a gyerekek meg az éhségtől a falnak támaszkodtak, hogy el ne essenek. A férfiak ilyenkor is megkövetelték az ételből a nagyobb részt, sőt azt a keveset is, ami egyébként az asszonyoknak jutott volna, igyekeztek megkaparintani maguknak. Az illem és a szokás egyébként is azt követelte, hogy a nők ne mutassák ki éhségüket, ezért mondja Morvay egykori interjúalánya, hogy „mikor éjfélkor lefeküdtünk, már majd éhen haltunk. Örültünk, hogy lefekhettünk.” (Morvay 1981: 90.)

Látjuk, hogy ebben az időszakban a háztársi kapcsolaton belül a családi gazdasági funkciók álltak előtérben, emiatt a háztárs elsősorban munkatárs volt, akitől partnere azoknak a feladatoknak az ellátását várta, amelyek a családi munkamegosztás alapján rá hárultak.

A „családi élet ridege” – érzelmi viszonyulások és szexualitás a szegényparaszt nők életében

Az emberi érzelmek, a férj és feleség között fennálló érzelmi kapcsolatok is igen sajátos képet mutattak. Az aszimmetrikus családi struktúrával és hatalmi viszonyokkal összeegyeztethetetlen volt a háztársak kölcsönösségen alapuló, egymás felé történő teljes kitarulkozása. A férjnek mindig erősnek, magabiztosnak kellett mutatkoznia, és ehhez szükséges volt a távolság tartása feleségével szemben is. Az engedelmség hangsúlyozása egy olyan, tekintélyalapon álló függési viszonyt fejezett ki, amely eleve kizárta, hogy a férj a feleségnek minden gondját, aggodalmát, félelmét elmondja, hiszen ezzel saját pozícióját gyöngítette volna meg.

Morvay (1981) szerint a szoros érzelmi kapcsolat általában hiányzott a kapcsolatokból, viszonyuk inkább a megszokásra és a beletörődő elfogadásra épült. „A férfiak az asszonyt tulajdonféléjüknek tekintették, akinek kötelessége rájuk dolgozni, mindent kedvükre tenni, őket kiszolgálni. Eszükbe sem jutott volna, hogy kedveskedésre, szeretetre, védelemre is szüksége lehet annak a másíknak.” (Morvay 1981: 148.) És még ha szerette is a férj a feleségét, akkor sem adhatta annak semmi jelét. A háztársak között inkább a munka és a gyerekek köré szövődtek a beszélgetés témái, mivel életüket is e kettősség határozta meg leginkább. Az asszonyok sem igazán vonzódtak a férjeikhez, a szexuális együttlét pedig legtöbb esetben egyáltalán nem okozott örömet számukra. Ennek okai között találjuk a paraszt férfiak szexuális kultúrájának és viselkedésének sajátos jegyeit, beleértve az öncélúan kierőszakolt egyoldalú együttléteket is, másrészt azt, hogy ezekben az együttlétekben a nők gyakran egy újabb szülés rémét látták, amelyre nem mondhattak nemet. A szülés, majd az azt követő megbetegedésektől való félelem és az újabb gyermek gondja miatt, ha csak lehetett, kerültek a férjekkel való együttlétet, ami újabb és újabb konfliktusokat indukált közöttük. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az asszonyok – Szabó (1986)

szavaival – félig a temetőnek, félig a bölcsőnek születték a gyerekeket, vagyis sok közülük nagyon korán meghalt. Féja Géza a Viharsarokban meg is jegyzi, hogy „ha a béresasszonyok olyan gondos egészségügyi körülmények között szülhetnének, mint a tehenek, s gyermekeiknek olyan gondozás jutna, mint a fajtisza növendékállatoknak” (Féja 2004: 183), akkor nem halna meg ennyi csecsemő³. A férjek türelmetlensége nyomán pedig sok asszony életében gyakran előfordult, hogy még szoptatta kisgyermekét, miközben már újra terhes volt. Életük kb. húsz éve ezzel telt, és fizikálisan tönkre is tette őket. „Sohasem voltam üresen. Hol terhes voltam, hol szültem, hol szoptattam” – írja Szabó Zoltán a Cifra nyomorúságban egyik interjúalánya nyomán. Illyés Gyula pedig azt írja, hogy a cselédek hajdan azzal biztosították magukat öregkorukra az éhenhalás ellen, hogy annyi gyermeket neveltek, amennyit „a testük elbírt”. Remélték, hogy valamelyiknél csak meghúzzhatják magukat, de ebben sokszor csalódtak. „Az anyák és nagyanyák a földlakó rovarok szívósságával húzták-tolták a napvilágra ivadékaikat. Ők maguk mindvégig a nyirkos homályban maradtak.” (Illyés 2003: 186.)

Buda Béla (1983) fogalmazta meg, hogy a hagyományos társadalmi szerkezet és kulturális rend ellenségesen viselkedett a nemiséggel szemben, ami generációkon át adódott tovább. Ez az egész rejtett, észrevehetetlen szisztéma a nők helyzetének korlátozásán és nevelésének szigorúságán alapult. A nők legfőbb értékének a szüzességet tekintették, és a női szerephez, legalábbis szociológiai értelemben, hozzátartozott, hogy a nők nem mutathatták ki szexuális érdeklődésüket és vágyukat. A modern szociológiai leírások ezt a fajta női alárendeltséget a szexualitás elfojtásának kényszereként tematizálják. Ehhez a vallás ideológiája is nagy segítséget nyújtott, hiszen a nemiség ebben az ideológiában mint különlegesen „csúnya bűn” szerepelt. A katolicizmus különösen hatékonyan tudta ellenőrizni és elfojtani mindezt, mivel a gyónáson át kellő visszajelzést kapott az emberek szubjektív lelkivilágáról. Mindezek miatt „a hagyományos lánynevelés alanyai többnyire frigidek lettek. A házasságot és a családot azonban szükségesnek érezték, környezetük is erre szocializálta őket. A szociológiai értelemben vett női szerepet kifogástalanul meg tudták valósítani, el tudták látni mindazt a munkát, ami a korabeli családi munkamegosztásban rájuk esett. Tudták gondozni gyermekeiket is. A házasság szexuális kapcsolata azonban kellemetlen, örömtelen volt számukra, ebben mint »háztársi kötelességben« vettek részt. A nemiséget jobban élvező és kívánó férfival mint ellenséggel álltak szemben. Ebből következett, hogy a háztársi kapcsolat ambivalens, gyakran érzelemszegény volt, általában a felszínes jó megértés és a családi béke leple alatt.” (Buda 1983: 129.) Azt mondhatjuk tehát, hogy a nők egy ilyen struktúrában nemcsak a korábban bemutatott hierarchikus férfi-női viszony révén kerültek sokkal hátrányosabb helyzetbe a férfiakhoz képest, de emberi jogaik még arra sem terjedtek ki, hogy saját testükkel szabadon rendelkezzenek, mert azt teljes fizikai valójában, egészségükkel együtt alá kellett rendelniük a férfi- és a közösségi érdekeknek.

³ A szerző kijelentését a Mezőhegyesen élő asszonyokra tette.

Azokon a vidékeken tehát, ahol az volt az érték, hogy minél több gyerek születésük, az asszonyok a szülésekbe rokkantak bele vagy a szövődmények miatt haltak meg, azokon a vidékeken pedig, ahol szokássá vált a nem kívánt magzattól való megszabadulás, a kényszerű magzatelhajtás veszélyeinek voltak kitéve. A férfiak az asszonyok terhévé tették ennek elintézését is. Korabeli történetekben olvashatjuk, hogy voltak nők, akik a férjek bántalmazásait követően kék-zöld foltokkal tarkítva könyörögtek a bábának, hogy ölje meg a magzatukat, mert a férjük őket hibáztatja, hogy megfogant a gyermek, és egyfolytában üti-veri őket. Ha ezt a bába nem vállalta, a nők saját magukat sem kímélve, a lehető legradikálisabb és – Féja szerint – legbarbárabb eszközökhöz nyúlva, maguk próbálták megoldani a helyzetüket. A kötőtű, a lúdtoll vagy a tollszár mind alkalmas volt arra, hogy öncsonkítással beavatkozást végezzenek magukon, tudván, hogy akár az életüket is kockáztatják. Számos nő élt át keserves kínokat, halt vagy rokkant bele egy-egy ilyen beavatkozásba. Féja írta le azt a jelenséget is, hogy az olyan vidékeken⁴, ahol a magzatelhajtás kényszere működött, fiatal lányként a lányok még szépek és erős testűek voltak, de fiatal férjes asszonyként már szinte mind beteges és gyenge, sápadt, kedvetlen, menni alig tudó nőkké váltak. Illyés Gyula (2003) e témához kapcsolódóan pedig azt is megjegyezte, hogy az alföldi parasztokat rendkívüli módon riasztották a ház körüli gondok, beleértve a gyerekek születését és halálát is, mindezt asszonynak való dolognak minősítve. Hosszú időn keresztül inkább távol maradtak otthonaiktól, minthogy annak gondjait magukra vállalják, ezért is értékelte úgy a szerző a nők helyzetét, hogy az ő életük mellett a férfiaké olyan volt, mint a szabad madáré. A nők szexuális kiszolgáltatottsága a pusztai lét és a női lét alávetett státuszával kapcsolódott szorosán össze. „Nemigen hazudoztak egy-egy asszony miatt, de hogyan is vehették volna komolyan a szerelmi birtoklást, amikor évszázadok óta a mai napig arról is elsősorban az az egyoldalú megállapodás dönt, amelyik a többi javakról, és amelybe nekik nem tanácsos a beleszólás. Az urak, a földbirtokostól le a gazdasági gyakornokig, szabadon rendelkeztek a cselédekkel, nem csak a két kezével, hanem az egész testével, s ez ellen nem lehetett apelláta, nincs is. Van hely, ahol a gazdasági tisztek, de még a cselédházakban fölcseperedett parancsolók is majdnem minden lányt berendelhetnek magukhoz, ha nagyon akarják.” (Illyés 2003: 121.)

A szexuális kiszolgáltatottság mellett a női alávetettség másik „státuszzimbóluma” a korábban már emlegetett testi fenyegetés volt. A megveretés gyakori és szükségesnek ítélt jelenség volt a szegényparasztság életében is. A bántalmazás egyik oka bizonyosan maga a szegénység volt, amely önmagában is számtalan konfliktus forrásaként szolgált. A másik ok a nincstelenségből fakadó nehézségek asszonyok általi felemlégetése volt, amely rendkívül érzékenyen érintette a férfiakat, hiszen, mint korábban láttuk, az ilyen megjegyzések a férjek kritikájának tűntek, és arra utaltak, hogy családfőként nem tudnak eleget tenni családeltartói kötelezettségeiknek. Ezt tekintélyvesztésként élték meg, bírálatként értelmezték, és jogosnak tartották, hogy ennek hangot is adjanak, akár a fizikai bántalmazás révén is. A nincstelenség a nőkben, nagyobb arányú lemondásaik következtében (élelem, pihenés, gyermekek gondja), nyilvánvalóan nagyobb

⁴ Féja Géza művében a tiszántúli asszonyokat említi.

feszültséget okozott, mint a férfiakban, ezért sok esetben – a tűrhetetlenség határain – saját testi épségük kockáztatása árán is szóvá tették ezt.

A fizikai bántalmazás újabb oka, amely szintén több helyen is említődik (Kiss 1955; Morvay 1981), hogy a férfiak úgy vélték, a nőket fiatal korban kell úgy megnevelni, hogy belőlük a számukra megfelelően alkalmazkodó és engedelmeskedő asszony váljék, ehhez pedig a legjobb eszköznek a gyakori verést tekintették. Mivel az asszonyok nem voltak egyben igazi élettársaik is férjeiknek, a férfiak nem osztották meg velük gondjaikat, gondolataikat, viszont ha valamit nem jól csináltak, megverték őket, ebben semmilyen szégyentelent és rendellenest nem láttak. További bántalmazásra adhatott okot a férjek kocsmázása, kártyázása és szeretőtartása. A család mindenét elivó, elkártyázó vagy másra költő férfi nem ismeretlen a magyar szegényparaszti társadalomban sem, így ennek következményei is nyilvánvalóak. Amikor a családnak már „sóra, paprikára” sem telt, és az asszonyok nem tudták megoldani a család etetését sem, mert nem volt miből és mit főzni, ez komoly krízisbe sodorta a feleségeket, akik (mivel kifelé ezt sokáig nem lehetett mutatni a korábban bemutatott elvárt magatartásminták miatt) kezdetben még csupán sírásba fojtották gondjaikat, a helyzet súlyosbodásával viszont kénytelenek voltak hangot is adni a panaszuknak. Bátorságukat összeszedve igyekeztek mindezt megbeszélni férjeikkel, akikre – a szakirodalmi utalások szerint – ez általában semmilyen hatással nem volt, kivéve a további agressziót. Ezért írja Kiss, hogy a földhöz vágás, rugdosás, felpofozás, valamint a kocsmázó, kártyázó élet miatt „gyakran lett a feleség az ura kocsonyája”, azaz a verés miatt nyomorék, az ital miatt koldus. „A részeges meg a goromba ember üti meg a feleségét úgy, hogy kék a helye. Az ilyen asszonynak alábbvaló élete van, mint a kutyának. Van olyan asszony, aki otthagyja az urát, ha megveri. Van, aki nem bánja, ha üti is, a gyerekeiért elszenved. De az ember hibájából is megverődik, mert van olyan kutyatermészetű férfi, aki azért is összeveri az asszonyt, ha tüstént nem viszi neki a dohányt, amint kéri: végigvág rajta a seprűvel.” (Kiss 1955: 470.) Illyés (2003) az alföldi parasztokról szóló beszámolójában is említi, hogy azon a vidéken is elfogadott eszköz volt az asszonyverés, de ahogyan mondja, a férfiak feleségeiket inkább „csak” szíjjal verték, hiszen a verés azzal is fájt, de legalább nem törte el a csontjaikat. A pusztai nép is úgy gondolta, hogy azzal, hogy megverik, még nem becsülik le a nőket. Joggal idézi Morvay az egyik idős asszony vallomását: „Az uramnak bérese voltam, gyermekeimnek gyámola voltam.” (Morvay 1981: 210.)

Összegzés

A tanulmány a magyarországi szegényparasztságban élő nők helyzetét mutatta be a jobbágyfelszabadítást követően, a XIX. század második felében. A parasztcsaládok, melyek többnyire nem vagy csak rendkívül kevés földterülettel rendelkeztek, szegénységük okán sajátos paraszti szubkultúrát alakítottak ki az együttélési szabályok terén, melyek érvényesek voltak mind a magánéletre, mind a családon belüli munkamegosztásra vonatkozóan is. Ebben a közegben alakultak ki és erősödtek meg azok a nemek szerint elkülönülő normák és értékek, amelyek jelentős módon

meghatározták a két nem közötti tevékenységi különbségeket és hatalommegosztási szisztémákat. Mindezek következményeként Magyarországon kialakult egy, a paraszti társadalom életét hosszú távon is meghatározó, a nők és férfiak elkülönült, aszimmetrikus és hierarchikus viszonyát rögzítő magatartásrendszer. Ennek néhány hétköznapi életre jellemző jelenségét elemzi a tanulmány.

A XIX. század második fele sok tekintetben mégis változásokat eredményezett. A fokozatosan terjedő születéskorlátozás következtében bár lassan, de csökkenni kezdett a gyermekszülés fontossága a nők életében. Mindezekből következően a Tátrai (1994) által korábban leírt női életút a XIX. század utolsó harmadától kezdődően jelentősen megváltozott, egyrészt meghosszabbodott, másrészt egyre differenciáltabbá váltak a ciklusai. Van olyan szakasz, amely lerövidült (szülési periódus), és olyan is, amely kitolódott (pl. a fiatalkor vagy a gyermek nélküli középkorú és időskori élet). A mezőgazdasági technika fejlődése révén elindult, majd az első világháború által keletkező szükséghelyzetben felerősödött a szigorú, kor és nem szerinti munkamegosztási rend felbomlása is. Bár Órszigethy (1986) hozzáteszi, hogy mindenféle változás ellenére a falusi népesség megszokott normarendszere és sztereotípiái a nemi szerepekről és a köztük lévő hagyományos munkamegosztási rendszerről még hosszú ideig, generációkon átívelve tovább éltek és élnek.

Irodalom

- Balassa Iván-Ortutay, Gyula (1979): Szegényparasztok. In: Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Balassa Iván és Ortutay Gyula jogutódai és a Corvina Kiadó, Budapest
- Balázs Kovács Sándor (1980): „Nem viselem a remöte életöt”. Egy sárközi református presbiteriumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből. Dunatáj III. 1. sz.
- Buda Béla (1983): A szexualitás modern elmélete. A szexuális viselkedés lélektana. Tankönyvkiadó, Budapest
- Győri Klára (1975): Kiszáradt az én örömem zöld fája. (Emlékezés.) Sajtó alá rendezte Nagy Olga, Bukarest
- Illyés Gyula (2003): Puszták népe. Osiris Kiadó, Budapest
- Juhász Antal (szerk.) (1976): Tápé története és néprajza. n.k., Tápé
- Kiss Lajos (1955): A szegény emberek élete. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest
- Molnárné Hajdú Margit (1988): Nagytarcsai parasztélet. A bölcsőtől a koporsóig. In: Molnár Lajos-Molnárné Hajdú Margit (szerk.): Tanulmányok Nagytarcsa múltjából, n.k., Szentendre
- Morvay Judit (1981): Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palócasszonyok élete a múlt század második felében. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Órszigethy Erzsébet (1986): Asszonyok férfisorban. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Pápay Zsuzsa (1989): Rang, párválasztás, közvélemény. Jelentés egy mátravidéki faluból. Gondolat Kiadó, Budapest

- Somlai Péter (1986): Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elmélete. Gondolat Kiadó, Budapest
- Szabó Pál (1955): Nyugtalan évek II. Legények. n.k., Budapest
- Szabó Zoltán (1986): A tardi helyzet. - Cifra nyomorúság. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Széman Zsuzsa (1986): Legény- és leányélet a házasság előtt Hajdúböszörményben. In: Honismereti írások a Hajdúságból II., Hajdúsági közlemények 6.
- Szenti Tibor (1985): Parasztvallomások. – Gazdák emlékezése Vásárhelyről, Budapest, n.k.
- Tátrai Zsuzsanna (1994): Leányélet. Crea Print, Budapest